

ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА ТИПОЛОГІЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

У статті зосереджено увагу на проблемі типології складнопідрядних речень. Метою розвідки є створення формально-граматичної типології задекларованих речень на засадничих принципах функційно-категорійної граматики. Теоретичні узагальнення зроблено на матеріалі сучасної української мови. У статті подано докладний аналіз формально-граматичної організації складнопідрядних речень і виокремлено їхні типи, види та різновиди з оперттям на особливості організації інформації в цих реченнях, способи оформлення залежної предикації та формально-синтаксичний зв'язок між предикативними частинами. Основна ідея запропонованого дослідження полягає в тому, що складнопідрядні речення являють собою ієрархічну систему формально-граматичних типів, видів та різновидів. За особливостями організації інформації в означених реченнях та способами оформлення залежної предикації всі складнопідрядні речення згруповано на типові і специфічні. За різновидами формально-синтаксичного зв'язку між предикативними частинами типові складнопідрядні речення розподілено на приреченнєві (з підпорядкуванням підрядної частини всій головній і сегментові головної частини), прислівні (валентно зумовлені і валентно не зумовлені) та опосередковані (опосередковано-приреченнєві та опосередковано-прислівні), специфічні – на займенниково-співвідносні, що репрезентовані симетричними та асиметричними конструкціями, і присдунувальні.

Ключові слова: складнопідрядне речення, формально-граматична типологія, типові складнопідрядні речення, специфічні складнопідрядні речення, прислівний підрядний зв'язок, приреченнєвий підрядний зв'язок, валентно зумовлений зв'язок, валентно не зумовлений зв'язок, прислівно-корелятивний підрядний зв'язок, приреченнєво-корелятивний підрядний зв'язок, займенниково-співвідносні складнопідрядні речення, присдунувальні складнопідрядні речення.

Постановка проблеми. Незважаючи на понад двохсотрічну історію вивчення складнопідрядних речень, проблема їхньої типології й подосі остаточно не розв'язана, що зумовлено складністю й розгалуженістю цих синтаксичних одиниць, а також постійним розвитком теорії граматики, яка відкриває щораз ширші горизонти для дослідження мовних одиниць. Зокрема новий поштовх для розвитку теорії складнопідрядних речень дало вчення про багатовимірність речення, тобто складну взаємодію в реченні кількох відносно автономних, але водночас взаємопов'язаних аспектів, що перебувають в органічній єдності. Питання багатоаспектної організації речення відбите в працях Ф. Данеша, В. В. Богданова, А. М. Мухіна, І. Р. Вихованця, Н. Л. Іваницької, А. П. Загнітка, М. В. Мірченка та інших зарубіжних і українських дослідників. У сучасному українському мовознавстві панівним став функційний підхід, який передбачає виокремлення та дослідження в тісному взаємозв'язку трьох аспектів речення – формально-граматичного, семантико-синтаксичного та комунікативного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Із-поміж трьох названих аспектів складнопідрядних речень на сьогодні чи не найбільше досліджений формально-граматичний, бо, власне кажучи, первісний поділ складних речень на сурядні та підрядні здійснювали саме на підставі особливостей їхньої формальної структури. Формальна організація складнопідрядних речень була предметом аналізу в працях українських синтаксистів Л. А. Булаховського, І. Г. Чередниченка, Б. М. Кулика, А. П. Грищенка, М. У. Каранської, І. І. Слинька, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянської та ін., російських мовознавців О. М. Пешковського, М. С. Поспелова, В. А. Белашапової, Н. С. Валгіної, С. Є. Крючкова, Л. Ю. Максимова та ін., які викристалізували присутні риси формальної структури складнопідрядних речень. Безперечними є такі основні положення. Формально-граматичну структуру складнопідрядних речень утворюють підрядні синтаксичні зв'язки й виокремлювані на їхній основі головні й підрядні частини. Формальними репрезентантами підрядного зв'язку зазвичай слугують сполучники та сполучні слова, які й становлять центр формально-граматичної організації сполучникових або сполучнослівних складнопідрядних речень. Базовими компонентами складнопідрядних речень постають предикативні частини, які за своєю природою є простими реченнями, що в процесі входження до складнішої синтаксичної конструкції втратили інтонаційно-змістову завершеність та здатність до самостійного вживання, а також, пристосовуючись одне до одного, зазнали певних граматичних трансформацій, але водночас зберегли основну ознаку речення – предикативність, у зв'язку з чим складнопідрядні речення здебільшого поліпредикативні.

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми або напрямів дослідження. Очевидно, першою спробою формально-граматичної типології можна вважати запропонований П. Ф. Фортунатовим поділ усіх складнопідрядних речень на сполучникові і сполучнослівні [12, с. 188–189]. Звичайно ж, формально-граматична структура означених конструкцій не може бути вичерпно проаналізована за врахування лише формальних засобів сполучуваності частин, тому ця типологія не знайшла широкої підтримки в наукових колах. Пізніше зі становленням структурно-семантичної класифікації складнопідрядних речень дослідники звертають увагу на такі їхні формальні ознаки, як підпорядкування підрядної частини

окремому слову чи головній частині загалом, на підставі чого виокремлюють конструкції однокленної/двокленної [9; 6; 2], розчленованої/нерозчленованої структури [11; 1; 4; 16 та ін.]. Інше витлумачення формально-граматичних типів розглянутих речень пропонує Є. В. Кротевич. Він вирізняє складнопідрядні речення чотирьох структурних типів: 1) зі співвідносним займенниковим словом у головній частині; 2) з обов'язковими підрядними частинами; 3) з необов'язковими (факультативними) підрядними частинами; 4) взаємопідрядні, що є проміжними між складносурядними і складнопідрядними [5, с. 20–26]. І. Г. Черденченко виокремлює три основні типи складнопідрядних речень, а саме із: 1) підрядністю до окремих членів речення (причленною підрядністю); 2) підрядністю до цілого складу речення; 3) взаємопідрядністю [15, с. 92].

Функційно-категорійний синтаксис, теоретичні засади якого викладено в працях І. Р. Вихованця, уможливив створення формально-граматичної типології складнопідрядних речень, що ґрунтується на різновидах підрядного зв'язку між предикативними частинами. Учений виокремив чотири типи складнопідрядних речень: 1) із детермінантними підрядними частинами; 2) з прислівними підрядними частинами; 3) займенниково-співвідносного типу; 4) з підрядними супровідними частинами [3, с. 313–340]. Авторка цієї статті в монографії, присвяченій складнопідрядним реченням [14], запропонувала враховувати ще й способи оформлення залежної предикації та подала три основні формально-граматичні типи складнопідрядних речень: типової формальної структури, катафоричні та приєднувальні. Від часу виходу монографії минуло кілька років, деякі положення, викладені в ній, за цей час конкретизовано та систематизовано, зокрема це стосується й формально-граматичної типології складнопідрядних речень. Отже, актуальність розвідки зумовлена потребою укладання, систематизації формально-граматичних типів складнопідрядних речень.

Метою цієї статті є створення досконалішої, чітко ієрархізованої формально-граматичної типології складнопідрядних речень.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Засадничими принципами запропонованої типології постають такі положення: 1) формально-граматичним значенням складнопідрядних речень є відношення граматичної нерівноправності, підпорядкованості, які виникають між предикативними частинами; 2) граматичну нерівноправність предикативних частин оформлює підрядний зв'язок; 3) формально-граматичні типи складнопідрядних речень визначені різновидами підрядного зв'язку між предикативними частинами; 4) різні види підрядного зв'язку між предикативними частинами складнопідрядних речень визначають різні способи оформлення залежної предикації; 5) різновиди підрядного зв'язку між предикативними частинами залежать від властивостей головної частини (її інформативної достатності/недостатності, наявності/відсутності опорного слова, наявності/відсутності співвідносного компонента) та сполучних засобів у підрядній частині. Формально-граматичну структуру конкретних речень у сучасній теорії синтаксису співвідносять із тим або тим формальним реченнєвим зразком, реченнєвою моделлю – структурною схемою. Структурну схему складнопідрядного речення визначають такі чинники: кількість об'єднаних у його складі предикативних частин, граматичні особливості цих частин, характер синтаксичного зв'язку між ними, засоби вираження цього зв'язку, можливий порядок розташування частин.

У синтаксичних дослідженнях початку ХХІ сторіччя, присвячених складнопідрядним реченням, звертають увагу не тільки на формально-синтаксичний зв'язок та семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами, але й на особливості організації інформації в цих реченнях, способи оформлення залежної предикації тощо [8, с. 106–108; 7; 13]. За підрядності інформація головної і підрядної частини може бути впорядкована по-різному, що визначає різні способи оформлення залежної предикації. Ураховуючи це, виокремлюємо насамперед дві групи складнопідрядних речень – типової структури і специфічні. За засобами вираження підрядного зв'язку складнопідрядні речення поділяємо на сполучникові, оформлені за допомогою сполучників і сполучних слів, та безсполучникові. Перші становлять переважну частину задекларованих речень.

Типові складнопідрядні речення утворюються на основі підрядного зв'язку трьох різновидів – власне-приреченнєвого, власне-прислівного й опосередкованого, які можливі й у простому реченні. Інформаційні блоки, передавані головною і підрядною частинами, у таких реченнях можуть бути інтерпретовані як явища одного рангу, хоч і нерівноправні. Залежна предикація оформлена через типові головну і підрядну частини.

За різновидами підрядного зв'язку між предикативними частинами типові складнопідрядні речення поділяємо на три види: із приреченнєвими (за іншою термінологією – детермінантними), прислівними та опосередкованими підрядними частинами.

У складнопідрядних реченнях із **приреченнєвими** підрядними залежні предикативні частини підпорядковані головним частинам загалом. Головні частини зазвичай семантично й формально завершені, унаслідок чого підрядні частини при них є необов'язковими й нерегулярними, а їхня форма – непередбачуваною. Поява підрядних частин у таких реченнях зумовлена не стільки семантико-синтаксичною чи формально-граматичною природою головних частин, як комунікативними потребами висловлення. Залежно від комунікативних потреб при тій самій головній частині можуть бути підрядні різної семантики: *Ми повернулися додому, коли вже стемніло*; *Ми повернулися додому, бо вже стемніло*. Складнопідрядні речення з приреченнєвими підрядними частинами охоплюють два різновиди: 1) з підрядними, підпорядкованими всій головній частині: *Коли повітря загоготало громом, всі в залі потягнулися до вікон* (О. Гончар); *Ніякий князь, якщо бояри, купці, духовенство та й увесь лод сидітимуть*

склавши руки, нічого не зробить (В. Малик); 2) із підрядними, підпорядкованими сегментів головної частини, що виражає згорнуту пропозицію: *Всього передумав Тесля на тих червоних доріжках, вимощених Шварцом для хворих, щоб не наносили болота в лікарню* (В. Земляк) ← *Всього передумав Тесля на тих червоних доріжках, які вимостив Шварц для хворих, щоб не наносили болота в лікарню*; *Ніна вийшла на кухню, сіла чистити картоплю, хоч і не збиралася сьогодні варити* (А. Дімаров) ← *Ніна вийшла на кухню + Ніна сіла чистити картоплю, хоч і не збиралася сьогодні варити*; *Притулившись на лавці край вікна під рушниками, щоб не помітили дівки, я весь обертаюся в слух* (О. Довженко) ← *Я притулився на лавці край вікна під рушниками, щоб не помітили дівки + Я весь обертаюся в слух*. Предикативні частини в складнопідрядних реченнях із приреценсними підрядними поєднані переважно семантичними сполучниками, рідше асемантичними сполучниками та сполучними словами. Такі речення утворені за моделями: **ГЧ + сполучник + ПЧ**, **СГЧ + сполучник + ПЧ**, **ГЧ + сполучне слово + ПЧ** та **СГЧ + сполучне слово + ПЧ**, де ГЧ – головна частина, ПЧ – підрядна частина, СГЧ – сегмент головної частини.

Конструкції з **прислівними** підрядними частинами репрезентовані двома різновидами: з підрядними частинами валентного характеру, мотивованими семантикою опорного слова, і невалентного характеру, мотивованими частиномовними (морфологічними) ознаками опорного слова. Складнопідрядні речення з прислівними **валентно зумовленими** підрядними частинами утворені на основі прислівного підрядного зв'язку, характерного для простих речень. На відміну від складнопідрядних речень із приреценсними підрядними, у яких центральним компонентом структури є сполучник, у цих реченнях центральним елементом структури постає опорне слово (зазвичай предикат), що своєю правобічною валентністю прогнозує об'єктне або просторове семантико-синтаксичне відношення й відкриває позицію, яку заповнює підрядна частина. У зв'язку з цим у таких складнопідрядних реченнях підрядні частини передбачувані й обов'язкові. Функцію опорного слова в них можуть виконувати морфологічні або синтаксичні (тобто слова інших частин мови, що потрапили в дієслівну реченнєву позицію) дієслова та компаративи. Відповідно складнопідрядні речення з підрядними валентного характеру так само охоплюють два формально-граматичні різновиди – з придієслівними і прикомпаративними підрядними частинами.

Речення з **валентно зумовленими придієслівними** підрядними частинами формують обмежене коло дієслів. Це насамперед дієслова (морфологічні й синтаксичні) з семантикою мовлення, мислення, волевиявлення, сприймання, сподівання, позитивного чи негативного ставлення до когось, внутрішнього стану, піклування тощо, які відкривають правобічну об'єктну позицію, а також похідні від них дієприслівники й дієприкметники, що зберігають валентність вихідних дієслів: *Горлиця каже, що це його рідне село* (О. Довженко); *Одного ранку люди бачать, що баня церковна горить золотом* (У. Самчук); *Бачачи, що два старих півні вже зчепилися, ректор постукав олівцем об графин, закликаючи їх до порядку, і задумався* (Г. Тютюнник); *Гаврило Лісовський був переконаний, що Рогатина не мине його доля* (П. Загребельний); *Видно було, що ніхто не докладав тут ні енергії, ні рук* (Ю. Збанацький); *Ганна Адамівна, щиро лякаючись, просто віри не їме, що господарі можуть вдатись до такої підступності щодо гостей* (О. Гончар). Значно рідше в ролі опорних слів означених речень уживають дієслова з семантикою власне-локативного стану, руху, переміщення, протяжності, які відкривають правобічну позицію просторового поширювача, та похідні від них дієприслівники: *Поліщукки вони в мене, росли, де болота материні та ліси, хоч батько й степовик* (О. Гончар); *Понеси мене на крилах, радосте моя, Де на пагорбах і схилах сонця течія* (В. Симоненко); *Простягни рамена, куди тобі підказує любов...* (В. Стус). Предикативні частини в реченнях **об'єктної семантики** поєднані асемантичними сполучниками або сполучними словами, відповідно творяться вони за двома моделями: **ОД + сполучник + ПЧ** і **ОД + сполучне слово + ПЧ**, де ОД – опорне дієслово. Придієслівні складнопідрядні речення з валентно зумовленими підрядними частинами **просторової семантики** побудовані за однією моделлю **ОД + сполучне слово + ПЧ**, у ролі сполучного засобу в цих реченнях функціують лише відносні займенникові прислівники *де, куди, звідки*.

Конструкції з валентно зумовленими **прикомпаративними** підрядними частинами репрезентовані моделлю **КК + сполучник + ПЧ**, де КК – компаративний компонент. Глибоке теоретичне обґрунтування формально-граматичної структури розглянутих речень на матеріалі української мови знаходимо в працях І. Р. Вихованця та його послідовників [3, с. 333–334; 14, с. 125–128]. Розглядані конструкції побудовані за моделлю простих речень із двовалентними предикатами-компаративами (прислівниковими або прикметниковими), позицію субстанційної об'єктної синтаксиси в яких заступає підрядна частина: *Вигідніш продавати редиску, Ніж поетом на світі бути* (В. Симоненко); *Може, те, що єднало вас під час експедиції, ті подолані труднощі й усе інше було куди значнішим, ніж досі тобі здавалось?* (О. Гончар); *Катерина насправді проявила себе гіршою, ніж уявляв собі її їхній «класовий»... ворог* (Ірина Вільде). За певних умов компаратив може функціювати і як другорядний прислівний член головної частини, зберігаючи свої валентні властивості: *Кращого не знаю, далі мої сині, як весну стрічати на моїй Вкраїні* (В. Сосюра); *І той потиск говорив їй більше, ніж сказали б слова* (А. Дімаров); *Темін, ще густіша, ще непроглядніша, ніж була до блискавки, озвалася шурхотом листя й двома чи трьома погупами важких кроків...* (І. Маценко).

Складнопідрядні речення з прислівними підрядними частинами **невалентного характеру** формують переважно опорні морфологічні іменники або слова інших частин мови, ужиті в ролі іменників (синтаксичні іменники), та почасти дієслова, прикметники і прислівники, здатні мати при собі залежні компоненти з означальною семантикою. На цій підставі виокремлюємо конструкції з присубстантивними, придієслівними,

приад'єктивними та приадвербіальними підрядними частинами. Вони утворені за моделями (І м, с) + сполучне слово + ПЧ, (І м, с) + сполучник + ПЧ, де (І м, с) – іменник морфологічний або синтаксичний, Д + сполучник + ПЧ, Д + сполучне слово + ПЧ, Пр + сполучник + ПЧ, Пр + сполучне слово + ПЧ, Пс + сполучник + ПЧ, де Д – дієслово, Пр – прикметник, Пс – прислівник. Опорні слова в таких реченнях лише передбачають можливість підрядної частини, але не вимагають її, тому підрядні частини є передбачуваними, але необов'язковими й нерегулярними, їхня поява зумовлена здебільшого комунікативною настановою конкретизувати, увиразнити поняття, позначене опорним словом, або розширити інформацію про нього за допомогою додаткових характеристик: *Будинок, що навпроти, обтікають високі тіні дня, котрі годину знають в'язневі* (В. Стус); *Поспішайте писати, щоб і влад, і впад* (Л. Костенко); *Тільки одну мить витримувала безмовний, що аж кричав, запит в материних очах, тоді відвернулася* (І. Маценко); *З молодой, з красивої душі летіть спів. Повноголосо, розлого, аж луна покотилася берегами...* (О. Гончар).

Складнопідрядні речення з опосередкованими підрядними представлені двома формально-граматичними різновидами – з опосередковано-приреченнєвими та опосередковано-прислівними підрядними. Речення першого різновиду вирізняються тим, що підрядна частина, підпорядковуючись посередникові-приреченнєвикові, водночас координує свою семантику з предикативним центром головної частини, тобто з усією головною частиною. Ці речення утворено за двома моделями: [ПЦ + П] + сполучник + ПЧ; [ПЦ + П] + сполучне слово + ПЧ, де ПЦ – предикативний центр, П – посередник. У ролі посередників найчастіше бувають приреченнєвики просторової, темпоральної, цільової, умовної семантики, виражені прислівниками, іменниками у формі непрямих відмінків із прийменниками, синтаксично нерозкладними словосполученнями: *Горпина взяла лопату з рук Семена й почала копати осторонь, де земля ще не була розворушена* (Ю. Яновський); *Перед вечором, коли спала спека, майдан-хан завирував, зашумів* (В. Малик); *Адже я прийхав нарочито, щоб попрощатися з тобою...* (Г. Тютюнник); *За ослаблення росту, коли однорічні прирости не перевищують 5–10 см, роблять легке омолодження на дво-, трирічну деревину* (С. Власюк). У реченнях другого різновиду підрядна частина через посередництво слова, яке функціонує в головній частині як прислівний поширювач валентного або невалентного характеру, може пов'язуватися з дієсловом або похідним від нього дієприслівником головної частини й увіходити в його валентні рамки чи з опорним іменником: *Став поміж колонами, де була тінь* (О. Гончар); *Щоправда, вже щось зводилося, напиналося з дощок та з саману, та зі старої, що вціліла від давніх будівель, цегли...* (І. Маценко). Такі речення побудовані за двома основними моделями: [Д + П] + сполучне слово + ПЧ; [І (м, с) + П] + сполучне слово + ПЧ. Значно рідше вони утворюються за моделлю [Д + П] + сполучник + ПЧ.

Специфічні складнопідрядні речення витворені особливими різновидами підрядного зв'язку – прислівно-кореляційним та приреченнєво-кореляційним, які притаманні тільки цьому типу синтаксичних конструкцій. Інформаційні блоки, передавані предикативними частинами, в означених реченнях постають як різнорангові: спостерігаємо залучення інформації, передаваної підрядною частиною, у головну або, навпаки, інформації головної частини в підрядну. Залежна предикація оформлена через конструкцію займенниково-співвідносного типу або з використанням способу підрядного приєднання.

Конститутивною ознакою складнопідрядних займенниково-співвідносних речень, предикативні частини яких поєднані прислівно-кореляційним зв'язком, постає наявність анафоричних елементів у головній і підрядній або тільки в головній частині (підрядна частина в такому разі приєднана сполучником). Підрядна частина, підпорядковуючись займенниковому слову в головній, не просто поширює це слово, а заповнює його своєрідну лексичну неповнозначність, тобто прямо чи опосередковано (через порівняння або можливий наслідок) розкриває його зміст. Фактично така підрядна частина семантично і функційно ототожнена зі співвідносним займенниковим словом головної частини, а отже, вона ніби уміщена в це займенникове слово і фактично включена в головну частину, що дало змогу мовознавцям називати розглядані речення займенниково-ототожненими [10, с. 470–486; 11, с. 761–762], уміщувальними [11, с. 761–762]. За специфікою поєднання співвідносних слів зі сполучними засобами в підрядній частині ці речення розподілено на два різновиди: 1) симетричної структури, для яких характерна семантична однорідність співвідносних і сполучних слів, а також повне уподібнення семантики підрядної частини значенню опорного співвідносного слова, між опорним словом і підрядною частиною наявна безпосередня кореляція, оскільки зміст займенниково-співвідносного слова підрядна частина розкриває прямо, безпосередньо; 2) асиметричної (несиметричної) структури, у яких такої семантичної однорідності немає, між співвідносним словом і підрядною частиною можлива як безпосередня, так і опосередкована кореляція, оскільки зміст займенниково-співвідносного слова підрядна частина може розкривати через порівняння, уподібнення поєднуваних фактів або через прогнозований наслідок. Перші утворені за однією моделлю СЗС + сполучне слово + ПЧ, де СЗС – співвідносне займенникове слово: *Хто росяного ранку знайде незаплакану квітку, той буде дуже щасливий* (В. Симоненко); *Я житиму доти, Допоки горіти буде Долоні твоєї дотик* (Д. Павличко). Другі в головній частині можуть мати співвідносні слова, а в підрядній – асемантичні сполучники, або ж у головній частині наявне семантично нівельоване, формалізоване співвідносне слово *те*, а в підрядній можливі всі сполучні слова, крім *що*, та асемантичні сполучники: *А Володимир з вербовою палицею в руках уже заходить у нашумовану воду й так придивляється до крижин, мов щось вичитує з них* (М. Стельмах); *Думав уже не про втіху, а про те, як знайти почесний для себе відступ і як поводитися з цим дивним дівчам надалі*

(П. Загребельний); *Неправда те, що правда не горить, не потонає* (О. Шарварок). Такі речення побудовані за двома моделями – **СЗС + сполучник + ПЧ**, **СЗС + сполучне слово + ПЧ**.

Предикативні частини **приєднувальних** складнопідрядних речень поєднує приреченнєво-кореляційний зв'язок. До основних чинників, що вможливили потрактування складнопідрядних приєднувальних речень як окремого формально-граматичного типу, належать: 1) нетипове розташування сполучних засобів: вони містяться в предикативних частинах, які за змістом мали б бути головними, але сполучний засіб явно маркує їх як підрядні; 2) головні частини не мають жодних ознак, які б засвідчували необхідність підрядних частин, натомість підрядні частини обов'язково потребують головних, оскільки їхній зміст зрозумілий тільки на тлі головних частин; 3) сполучні слова втягують головні частини в структуру відношень, формованих у підрядних частинах: вони узагальнюють інформацію головних частин і переносять її в підрядні; 4) обсяг змісту, відтворюваного сполучними словами, тотожний усьому обсягові змісту головної частини; 5) підрядна частина не має синтаксичної позиції всередині головної, вона формується поза її межами та не подібна до жодного члена простого речення, від головної частини до неї питання неможливе; 6) підрядна частина містить додаткову інформацію, певні зауваження щодо висловленого в головній, оцінку повідомленого в ній, наслідок, що випливає зі змісту головної частини.

Потрактування приєднувальних складнопідрядних речень як окремого формально-граматичного типу дало підстави зарахувати до них не тільки конструкції, що їх традиційна граматики називає супровідними (приєднувальними) складнопідрядними реченнями, а й конструкції з іншою семантикою, особливу структуру яких раніше не помічали й у зв'язку з цим розглядали їх серед складнопідрядних речень типової формальної структури. Зокрема це стосується деяких речень атрибутивної, темпоральної, просторової семантики, які вирізняє особливий спосіб оформлення залежної предикації – підрядне приєднання: *Спинивши таращанців, він зліз з коня і підійшов до Щорса, який тут же почав його обнімати* (О. Довженко); *Звернуло з полудня, коли розпочалася весільна учта* (В. Малик); *З такими думками зайшов він одного вечора на кухню вина до дядька Фрола, де й побачив Аннет за прилавком* (Ірина Вільде). До цього формально-граматичного типу належать і складнопідрядні наслідкові речення. Приєднувальні складнопідрядні речення здебільшого утворені за моделлю **ГЧ + сполучне слово + ПЧ**, зрідка – за моделлю **ГЧ + сполучник + ПЧ**.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, формально-граматична типологія складнопідрядних речень, здійснювана на засадничих принципах функційно-категорійної граматики, урахує кілька критеріїв і постає як ієрархізована система типів, видів та різновидів. За особливостями організації інформації в означених реченнях та способами оформлення залежної предикації всі складнопідрядні речення розподілено на типові і специфічні. За різновидами формально-синтаксичного зв'язку між предикативними частинами типові складнопідрядні речення розпадаються на приреченнєві (з підпорядкуванням підрядної частини всій головній і сегментові головної частини), прислівні (валентно зумовлені і валентно не зумовлені) та опосередковані (опосередковано-приреченнєві й опосередковано-прислівні), специфічні – на займенниково-співвідносні, що репрезентовані симетричними та асиметричними конструкціями, і приєднувальні. Проведене дослідження відкриває перспективу вивчення ієрархії формально-граматичних типів інших складних речень.

Список використаної літератури

1. Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові : [навч. посіб.] / С. П. Бевзенко. – К. : КДПІ, 1987. – 80 с.
2. Валина Н. С. Сложноподчиненное предложение в современном русском языке : [учеб. пособие] / Н. С. Валина. – М. : Московский полиграфический институт, 1971. – 83 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. [для студ. філол. фак. вузів] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
5. Кротевич Є. В. Будова складнопідрядного речення : [стенограма лекції] / Є. В. Кротевич. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1951. – 31 с.
6. Крючков С. Е. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения / С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов. – М. : Просвещение, 1977. – 192 с.
7. Латышева А. Н. Три стратегии построения сложноподчиненных предложений как реализация разных коммуникативных структур / А. Н. Латышева // Русский язык : исторические судьбы и современность : труды и материалы междунар. конгресса исследователей русского языка, 13–16 марта 2001 г., Москва / общ. ред. М. Л. Ремнёвой и А. А. Поликарпова. – М. : Изд-во МГУ, 2001. – С. 211–212.
8. Ломов А. М. К интерпретации русского сложноподчиненного предложения / А. М. Ломов, Р. Гусман Тирадо // Вестник Воронеж. гос. ун-та. – 2001. – № 1. – С. 101–118.
9. Поспелов М. С. Складнопідрядне речення і основні особливості його будови / М. С. Поспелов // Українська мова в школі. – 1953. – № 1. – С. 23–28.
10. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : [навч. посіб.] / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.

11. Современный русский язык : [учеб. для филол. спец. ун-тов] / [В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская и др.] ; под ред. В. А. Белошапковой. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высш. школа, 1989. – 800 с.
12. Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды / Ф. Ф. Фортунатов. – Т. 1. – М. : Учпедгиз, 1956. – 450 с.
13. Христианінова Р. Техніка оформлення залежної предикації в складнопідрядних реченнях / Раїса Христианінова // Мовознавчий вісник : [зб. наук. пр. / МОН України. Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького ; Відп. ред. Г. І. Мартинова та ін.]. – Черкаси, 2008. – Вип. 7. – С. 248–256.
14. Христианінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Р. О. Христианінова. – К. : Інститут української мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 368 с.
15. Чередниченко І. Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові : [спекурс для студентів філол. ф-тів] / І. Г. Чередниченко. – Чернівці : ЧДУ, 1959. – 134 с.
16. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підруч.] / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.

Одержано редакцією 20.02.15

Прийнято до публікації 2.03.15

Р. А. Христианинова

Формально-грамматическая типология сложноподчиненных предложений

В статье сконцентрировано внимание на проблеме типологии сложноподчиненных предложений. Целью исследования является создание формально-грамматической типологии задекларированных предложений на базисных принципах функционально-категориальной грамматики. Теоретические обобщения сделаны на материале современного украинского языка. В статье предложен детальный анализ формально-грамматической организации сложноподчиненных предложений, выделены их типы, виды и разновидности с опорой на особенности организации информации в этих предложениях, способы оформления зависимой предикации и формально-синтаксическую связь между предикативными частями. Основная идея предложенного исследования состоит в том, что сложноподчиненные предложения представляют собой иерархическую систему формально-грамматических типов, видов и разновидностей. С точки зрения особенностей организации информации в рассматриваемых предложениях и способов оформления зависимой предикации все сложноподчиненные предложения разделены на типичные и специфические. По разновидностям формально-синтаксической связи между предикативными частями типичные сложноподчиненные предложения разделены на припредложенческие (с подчинением придаточной части всей главной и сегменту главной части), присловные (валентно обусловленные и валентно не обусловленные) и опосредствованные (опосредствованно-припредложенческие и опосредствованно-присловные), специфические – на местоименно-соотносительные, которые представлены симметричными и асимметричными конструкциями, и присоединительные.

Ключевые слова: *сложноподчиненное предложение, формально-грамматическая типология, типовые сложноподчиненные предложения, специфические сложноподчиненные предложения, присловная подчинительная связь, припредложенческая подчинительная связь, валентно обусловленная связь, валентно не обусловленная связь, присловно-коррелятивная подчинительная связь, припредложенчески коррелятивная подчинительная связь, местоименно-соотносительные сложноподчиненные предложения, присоединительные сложноподчиненные предложения.*

R. O. Khrystianinova

The Formal-Grammatical Typology of Complex Sentences

The article focuses on the problem of typology of complex sentences. The aim of the research is to create the formal-grammatical typology of declared sentences on fundamental principles of the functionality-categorical grammar. The theoretical generalizations are made on the material of the modern Ukrainian language. The article presents a detailed analysis of the formal-grammar organization of complex sentences and singles out their types, kinds and varieties on the base of peculiarities of the information in these sentences, ways of formation of independent predication and formal-syntactic connection between predicative parts. The main idea of the proposed research is that complex sentences are the clearly hierarchic system of formal-grammatical types, kinds and varieties. All complex sentences are divided into typical and specific ones according to the features of the organization of information and ways of formation of independent predication in these sentences. According to the varieties of the formal-syntactic connection between predicative parts, typical complex sentences are divided into complex sentences with the subordinate by-sentence clause (with the subordination of subordinate clause to the whole principal part and to the segment of the principal part), by-word subordinated complex sentences (valency-related and not valency-related) and indirect (indirect-by-sentence and indirect-by-word), specific – into pronoun-correlative sentences, which are represented by symmetric and asymmetric structures, and conjoint sentences.

Key words: *complex sentence, formal-grammatical typology, typical complex sentences, specific complex sentences, by-word subordinate connection, valency-related subordinate connection, not valency-related subordinate connection, by-word- correlative subordinate connection, by-sentence-correlative subordinate connection, pronoun-correlative sentences, conjoint sentences.*